

століттях і вважаються близькими до оригіналу. Скажімо, Петро I 16 травня 1722 р. в Інструкції бригадиру С. Вельямінову наводить зазначені вище положення щодо порядку внесення податків з посиленнями на те, що вони викладені не у пункті 1, а у пункті 7 конституцій Б. Хмельницького, частини перші яких, маючи один предмет регулювання, у текстовому вигляді істотно відмінні. У цій же Інструкції Петро I цитує і пункт 2 Березневих конституцій, якому чомусь не знайшлося місця серед 11 статей, що вважаються близькими до оригіналу. А саме у цьому пункті вміщується положення про те, що у разі невдоволення рішеннями козацьких чи інших судів Гетьманщини її мешканці могли «справу передати до Государевого Воеводи і у такому випадку Государев Воевода між ними розправу чинив за власним розсудом». Іншими словами, викликає обґрунтований сумнів і «судовий суверенітет» Війська Запорізького.

Незважаючи на урізаний характер автономії і юридичне закріплення у стосунках Росії з Україною напівавтономного-напівколоніального статусу останньої, Переяславські статті і монарші грамоти 1654 р. , вміщуючи, за висловом М. Драгоманова, «добрі і злі зерна», об'єктивно відповідали інтересам обох сторін і відіграли величезну роль у становленні української національної державності. Чинність цих конституцій завжди підтверджувалась, тобто вони надовго стали стрижнем, ядром конституційного статусу України-Гетьманщини у складі Росії і діяли майже півтора століття.

(Закінчення у наступному номері).

Надійшла до редколегії 26. 06. 99

А. Козаченко, викладач Полтавського аграрного коледжу управління і права

До питання про місцеві органи влади України другої половини XVII ст. Влада полковника

Полково-сотенна система місцевих органів влади і управління взагалі та влада полковника зокрема знайшли певне

відображення у вітчизняній історіографії. В другій половині XIX – на початку XX ст. дослідження полкового уряду проводили О. Лазаревський, М. Максимович, В. Модзалевський, В. М'якотін. На особливу увагу заслуговує монографія М. Слабченка¹, яка характеризується синтезним підходом до розгляду даного Інституту. В радянський період так чи інакше до цього питання звертались М. Василенко, І. Крип'якевич, О. Окіншевич, М. Петровський, М. Ткаченко, Ф. Шевченко. Детальне вивчення полково-сотенних органів влади в 50-ті роки здійснив В. Дядиченко². Серед української емігрантської історіографії слід відзначити двотомний довідник Ю. Гаєцького³. Проте названа проблема все ще залишається недостатньо висвітленою. Останнім часом з питань полково-сотенної організації влади з'явилися публікації В. Сергійчука⁴, В. Панашенка⁵, довідковий матеріал містять дослідження Я. Дашкевича⁶, В. Кривошеї⁷.

Інститут полковництва започаткували у XVI ст. запорізькі козаки. На підставі звичаю полковників обирала загальна військова рада терміном на один рік. Вони стояли на чолі територіальних одиниць Запорізької Січі — паланок і виконували військово-адміністративні та судові функції⁸. У створеному Річчю Посполитою реєстровому козацькому війську полковники очолювали основні підрозділи — полки. Посади чотирьох полковників законодавчо закріпила сеймова ординація 1601 р. Нехтуючи польським законодавством, козацтво наділяло полковників по суті надзвичайною владою, якою вони поступались тільки гетьману. Саме

¹ Див.: *Слабченко М. Е.* Малорусский полк в административном отношении. Одесса, 1909.

² Див.: *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. К., 1959.

³ Див.: *Гаєцький Ю.* Козацька адміністрація Гетьманщини. Кембрідж, 1978.

⁴ Див.: *Сергійчук В. І.* Полковий устрій України // Український світ. 1996. № 1.

⁵ Див.: *Панашенко В. В.* Полкове управління в Україні (сер. XVII–XVIII ст.). К., 1991.

⁶ Див.: *Дашкевич Я. Р.* Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні // Пам'ятки України. 1990. № 2–3.

⁷ Див.: *Кривошея В. В.* Українська козацька старшина. К., 1997. Ч. 1.

⁸ Див.: *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. М., 1900; К., 1990. Т. I. С. 187.

полковники обирались на гетьмана, виконували функції наказного гетьмана, нерідко вели переговори з польськими комісарами та ін. Під тиском козаків Річ Посполита змушена була юридично закріпити козацький устрій «на волості». Ординація 1625 р. узаконила військово-територіальний статус шести полків, визнала за полковою радою право обирати полковників, надала їм адміністративні та судові повноваження¹. Згодом сеймова ординація 1638 р. скасувала принцип виборності полковників та запровадила призначення їх польським урядом з числа польської шляхти². Таким чином, на підставі звичаїв, які частково узаконили польські нормативні акти, уряд полковника починає формуватися вже в першій половині XVII ст.

З другої половини 1648 р. на визволеній території України полковники перебирають на себе повноваження польських старост і фактично виконують функції не тільки командуючого полку, а й глави одноіменної адміністративно-територіальної одиниці. Зборівська угода 1649 р. закріпила територію української автономії в межах трьох воєводств: Київського, Чернігівського та Брацлавського, а реєстр 1649 р. встановив поділ України на 16 полків. Але українсько-польський договір 1649 р. формально-юридично залишав без змін військово-територіальний статус полків та відповідні повноваження полковників. Росія за Переяславсько-Московською угодою 1654 р. визнала реально існуючий полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій і владу полковника.

В Українській державі другої половини XVII ст. владу полковника врегульовували козацькі звичаї — «давні права і вольності», україно-московські договори, нормативно-правові акти гетьмана і генерального уряду. Відповідно до звичаю право обирати полковників належало загальновійськовій раді та полковій козацькій раді. Пункт 7 Переяславський статей 1659 р. законодавчо закріпив право загальної військової ради обирати «когось у полковники»³. Але такий спосіб формування уряду полковника не набув практичного розвитку. Відомі тільки окремі поодинокі випадки виборів полковників разом з гетьманом і генеральною старшиною

¹ Див.: Архив Юго-Западной России. К., 1863. Ч. 3. Т. 1. С. 288.

² Див.: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3-х т. М., 1953. Т. 1. Док. 149. С. 255–256.

³ Див.: Літопис С. Величка. К., 1991. Т. 1. С. 272.

загальновійськовою радою. Так, Конотопська рада 1672 р. обрала гадяцьким полковником С. Остренка¹.

Натомість вибори полковників полковими козацькими радами набули більш широкого застосування. «Елекція на полковництво» відбувалась на повній полковій раді або неповній — представницькій раді. Незалежно від складу ради вибори проходили у два тури. Під час першого туру сотенні козацькі ради висували та попередньо обирали кандидатів у полковники. На уряд полковника могли претендувати представники козацького стану, особи, що мали військовий досвід, народжені у законному шлюбі, сповідували православ'я. Звичай не передбачав національно-етнічного, вікового, майнового чи освітнього цензу. Стаття 7 Переяславської угоди 1659 р. закріпила норму, за якою претендувати на посаду полковника мали право тільки ті козаки, що входили до складу даного полку: «... щоб вибирали у військо полковників на раді, кого вподобають поміж себе зі своїх полків, а з інших полків у полковники не вибирати»². Статті 8—10 даного договору заборонили займати посаду полковника «неправославним християнам», «новохрещеним іноземцям» та прибічникам І. Виговського³.

За результатами першого туру виборів гетьман приймав універсал, яким встановлював час і місце проведення другого туру. До полкового міста, де, як правило, проходили вибори, гетьман направляв своїх представників. Так, за ходом виборів переяславського полковника в 1690 р. спостерігали військові товариші З. Шийкевич, Я. Журахівський та ніжинський сотник В. Гуменський⁴; полтавського полковника в 1691 р. рада обирала під наглядом генерального судді Ф. Прокоповича⁵. Представники генерального уряду перед виборами проводили нараду з полковою старшиною і сотниками, на якій остаточно узгоджували позиції стосовно процедури виборів та кандидатів на полковництво.

Вибори полковника на повній полковій козацькій раді відбувались наступним чином. Головуючий — представник гетьмана або

¹ Див.: Акты Южной и Западной России (далі — Акты ЮиЗР). СПб., 1877. Т. 9. С. 946.

² Див.: Літопис С. Величка. Т. 1. С. 272.

³ Див.: Там само. С. 272—273.

⁴ Див.: *Петровський М.* До історії полкового устрою Гетьманщини. Додаток. Ніжин, 1929. С. 70.

⁵ Див.: *Окіншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. Рада старшин. К., 1930. Ч. 2, С. 161.

один із полкових старшин запитував у присутніх, кого б вони хотіли мати у себе полковником. У відповідь козаки вигокували прізвище бажаного кандидата. Підрахунок голосів не проводився, обраним вважався той кандидат, за якого проголосувала явна більшість учасників ради. Така система виборів до кінця XVII ст. залишалась діючою лише в південних Полтавському та Миргородському полках, де мали найбільший вплив демократичні традиції Запорізької Січі¹. Вибори полковників повною козацькою радою, яка носила некерований, непередбачуваний характер, не влаштовували гетьмана і старшину. З тим, щоб обрати бажаного кандидата, старшина нерідко вдавалась до підкупу козаків, якщо ж це не спрацьовувало, визнавала вибори недійсними. Щоб здолати демократично-охлократичні традиції, за Б. Хмельницького впроваджується проведення виборів полковника на неповній козацькій раді.

Проаналізувати процедуру виборів представницькою полковою радою дає можливість документ, знайдений М. Петровським, про вибори в 1690 р. переяславського полковника². Участь у «елекційній раді» брали полкові старшини, городовий отаман, значні товариші, представники від 17 сотень та переяславського магістрату. Делегації від сотень на чолі із сотниками налічували в середньому 15–30 козаків, делегація міщан, очолювана війтом, — 9 осіб. Учасники ради, сидючи «осеред двору» полкового уряду, слухали гетьманський універсал про вибори полковника. Потім кожна делегація проводила коротку нараду, і рада приступала до голосування. Голосування проводилось шляхом подання вот, які збирав полковий осавул. Полкові старшини, городовий отаман та значні товариші голосували персонально, всі інші — у складі своїх делегацій, кожна з яких мала один голос. Голосування виявило, що кандидатів на полковництво було два — І. Лисенко і К. Мокієвський. Голоси між ними розподілились наступним чином: за І. Лисенка віддали свої воти полковий обозний, полковий суддя, три значні товариші, представники 15 сотень та міщани; за К. Мокієвського — полковий писар, осавул і хорунжий, городовий отаман, один значний товариш і представники двох сотень³. Таким чином, перемогу отримав І. Лисенко.

¹ Див.: *Окіншевич Л.* Лекції з історії українського права. Право державне. Мюнхен, 1947. С. 117.

² Див.: *Петровський М.* Вказ. праця. С. 72–73.

³ Див.: Там само.

Новообраному полковнику за старим козацьким звичаєм старшина та козаки полку вручали відзнаки полковницького уряду. В 1658 р. миргородському полковнику С. Довгалю після виборів «... сотники атаманы и вся чернь со всего полку Миргородского подали шестопер, знамя, бубны, украшение»¹. Від часу гетьманування І. Самойловича полковницькі клейноди вручає сам гетьман або його представники. Офіційним документом, що засвідчував вступ на посаду новообраного полковника, був гетьманський універсал, який, як правило, вручали йому одночасно з клейнодами.

Ігноруючи «давні права та вольності козацькі», полковників обирала рада старшин. Так, І. Брюховецький в 1666 р. повідомляв цареві, що на посаду ніжинського полковника «выбрали со всею старшиною Артема Мартынова»². Старшинська рада 1669 р. в Новгород-Сіверську обрала Ф. Уманця ніжинським полковником³. У 1682 р. на з'їзді старшини у Батурині «советом всей старшины тот чин полковничества переяславского вручали есмы... Костянтину Солонине»⁴. Рада старшин, що відбулась напередодні Коломацької ради 1687 р., обрала Я. Лизогуба чернігівським полковником, Г. Гамалію — лубенським, Р. Райчу — переяславським, Т. Олексійовича — стародубським полковником.

Всупереч козацькому звичаю широко практикувалося призначення полковників гетьманами. З метою створення ілюзії дотримання «прав і вольностей» представники генерального уряду зачитували гетьманський універсал про призначення полковника та вручали йому клейноди перед особовим складом всього полку. Іноді гетьмани скасовували рішення полкової ради про вибори полковника. В 1696 р. І. Мазепа скасував ухвалу полкової козацької ради Київського полку, яка обрала полковником К. Солонину, та поновив на уряді К. Мокієвського⁵. Починаючи з гетьманування І. Виговського, царський уряд, порушуючи Переяславсько-Московську угоду 1654 р., намагається призначати полковників. Наприклад, воєвода Г. Ромодановський в 1658 р. «велел быть

¹ Слабченко М. Вказ. праця. С. 66.

² Див.: Акты ЮиЗР. Спб., 1869. Т. 6. С. 162.

³ Див.: Там само. 1875. Т. 8. С. 10.

⁴ Окішевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Рада старшин. С. 85.

⁵ Див.: Дядиченко В. Вказ. праця. С. 200.

в Прилуцькому полку в полковниках на Петрово место Дорошенка Якову Воронченку, до указу великого государя»¹. Проте таку норму українсько-московські договори не узаконили. Генеральний уряд мав лише узгоджувати з Москвою кандидатів у полковники та інформувати про вибори чи призначення нового полковника. Стаття 8 Переяславської угоди 1659 р. запровадила приведення полковників до присяги на вірність російському цареві².

Відповідно до звичаю реєстрового козацтва уряд полковника не був строковим. Термін повноважень полковника визначався формулою «до ласки войсковой». Загальновійськова або полкова козацька рада мала право будь-коли позбавити полковника займаного уряду. Полковник міг добровільно скласти з себе повноваження перед радою. Стаття 7 Переяславської угоди 1659 р. законодавчо закріпила право загальновійськової ради «усієї черні» на відставку полковників³. Конотопські статті 1672 р. в п. 3 право усувати полковників із займаних посад надали раді старшин — «військовому товариству»⁴. Порушуючи козацькі звичаї, полковників звільняли гетьмани, внаслідок чого термін їх повноважень отримує назву «до ласки рейментарской».

Гетьман і генеральний уряд прагнули якомога рідше змінювати полковників, які були запорукою стабільності місцевої влади. Натомість полкова рада переобирала полковників майже через кожні один-два роки. Ф. Жученко шість разів займає посаду полтавського полковника: в 1659–1661, 1670–1672, 1679–1680, 1686–1687, 1687–1689, 1689–1691 рр.⁵ Позбавляти полковників займаних посад на підставі звинувачення у державній зраді намагається царський уряд. Ініційований Москвою п. 10 Переяславських статей 1659 р. позбавив полковництва Данила і Василя Виговських, Г. Гуляницького та А. Жадановича⁶.

Компетенція полковника визначалася козацьким звичаєм, універсалами, інструкціями, наказами та листами гетьмана і генерального уряду. Полковники входили до складу центральних ор-

¹ Лазаревский А. Описание старой Малоросии. Полк Прилуцкий. К., 1902. Т. 3. С. 6.

² Див.: Літопис С. Величка. Т. 1. С. 273.

³ Див.: Там само. С. 272.

⁴ Див.: Там само. Т. 2. С. 156.

⁵ Див.: Дашкевич Я. Вказ. праця. С. 19.

⁶ Див.: Літопис С. Величка. Т. 1. С. 273.

ганів влади і управління України — загальної військової ради, ради старшин, розширеної колегії генерального уряду, нерідко виконували обов'язки наказного гетьмана, одночасно могли перебувати на посаді генерального старшини. Полтавський полковник М. Гамалія в 1702–1703 рр. посідав уряд генерального хорунжого¹. За дорученням гетьмана полковники виконували дипломатичні місії. Їм належали широкі адміністративні, військові та судові повноваження в межах полку. Б. Хмельницький в універсалі 1650 р. вказував, що новопризначений ніжинський полковник Л. Сухина «от нас супольную владзу маєт тим полком справовати, непослушных карати і вольностей товариства нашего постерегати...»² Полковники головували на полкових козацьких і старшинських радах, очолювали полкові уряди, приймали універсали, накази, листи та інші підзаконні акти, виконували наглядові, контрольні та нотаріальні функції, розпоряджались фінансами, неокультуреними земельними угіддями — «виморочними добрами»³, мали право встановлювати податки «покуховщину» і «показанщину». В деяких полках за рішенням полковника збирали бджільницьку та тютюнову десятину, «військову мірочку» з млинів, «возове», податок з продажу коней, солі, хліба, тютюну, риби, меду⁴.

Полковники командували полком під час військових дій та походів, несли персональну відповідальність за боєготовність полку та проведення військових операцій. Керуючись наказами гетьмана, полковники проводили мобілізацію та демобілізацію козаків, здійснювали нагляд за будівництвом та утриманням фортифікаційних споруд, що знаходились на території полку, контролювали забезпечення полку продуктами харчування, технічними засобами, зброєю та боєприпасами⁵.

На полковників покладалися забезпечення правопорядку на території полку — «абы там жодная своеволя не была»⁶, нагляд за виконанням гетьманських універсалів, організація попереднього

¹ Див.: Дашкевич Я. Вказ. праця. С. 19; Кривошея В. Вказ. праця. Ч. 1. С. 9, 68.

² Документи Б. Хмельницького (1648–1657). К., 1961. С. 180.

³ Див.: Модзалевський В. З історії роздавання свободних військових земель в XVII віці // Записки НТШ. Львів, 1913. Т. 113. С. 70.

⁴ Див.: Дядиченко В. Вказ. праця. С. 210.

⁵ Див.: Крип'якевич І. Історія українського війська. Львів, 1936. Ч. 2.

⁶ Документи Б. Хмельницького (1648–1657). С. 180.

слідства, придушення селянсько-козацьких повстань. Полковники очолювали колегію полкового суду, рішення якого цілком залежали від їхньої позиції. Універсал Б. Хмельницького про призначення І. Нечая могилівським полковником надавав йому право «добром милувати, а злом карати...»¹. Полковникам підпорядковувались полкові судді, що діяли «по рассказанию пана полковника»².

Впродовж другої половини XVII ст., а особливо в період гетьманування І. Самойловича та І. Мазепи, полковники отримують від генерального уряду все нові, щораз ширші владні повноваження. Нерідко полковники самовільно брали на себе не властиві їм функції. На кінець XVII ст. полковим і сотенним урядам підлягають магістрати і ратуші (крім найбільших магістратських міст). Починаючи з 60-х років у Полтавському міському суді головували полковники Г. Витязенко, О. Ковінька, П. Левенець, Ф. Жученко³. З санкції гетьмана полковники призначають та звільняють полкових старшин і сотників. Так, київський полковник К. Мокієвський в 1691 р. наказав отаманам і козакам Носівської сотні прийняти сотника Л. Лихолетка і виконувати всі його розпорядження⁴. Полковники, що перебували в дружніх або родинних стосунках з гетьманом, як особливу ласку отримували від нього право розпоряджатись земельним фондом. У 1692 р. прилуцький полковник Д. Горленко надав у власність значному військовому товаришеві І. Носу село Щуровку⁵. К. Мокієвський у 1695 р. видає універсал на користування землею, «маючи право і позволение» І. Мазепи⁶. Користуючись особливою прихильністю і підтримкою гетьмана, Д. Горленко розпоряджався козаками як власними кріпосними: «не мордовали так паны людские своих подданных и не забивали до смерти киями, как полковник Дмитрий мучил мужиков и казаков»⁷.

Козацьким звичаєм передбачалася посада наказного полковника, якого призначав гетьман або полковник з числа полкових

¹ Документи Б. Хмельницького. С. 470–471.

² Панащенко В. Вказ. праця. С. 27.

³ Див.: *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века*. Чернигов, 1912. Вып. 1. С. 15, 17, 19, 180, 181, 202.

⁴ Див.: *Центральна наукова бібліотека НАН України ім. В. Вернадського*. ВР, ф. 5, спр. 27664, без нум.

⁵ Див.: *Лазаревский А.* Вказ. праця. Т. 3. С. 31–32.

⁶ *Модзалевський В.* Вказ. праця. С. 70.

⁷ *Лазаревський А.* Вказ. праця. Т. 3. С. 19.

старшин, значних військових товаришів та сотників. Наказний призначався тимчасово на період, коли «совершенний» полковник не міг виконувати свої обов'язки, коли уряд полковника залишався вакантним; для командування полком під час військового походу та для управління окремою частиною території полку. Посвідчували уряд наказного полковницькі клейноди та універсал, що визначав його повноваження.

Військово-адміністративна полково-сотенна організація місцевої влади і управління не мала аналогів у світовій історії. Вона постала в результаті розвитку національної державно-правової ідеї і успішно функціонувала в Україні за екстремальних політичних та соціально-економічних умов впродовж півтора століття (1625–1782 рр.). Навіть у XVIII ст., коли російське самодержавство ліквідувало залишки української автономії, владні повноваження уряду полковника залишалися без змін, що є незаперечним доказом ефективності даного Інституту.

Надійшла до редколегії 08. 02. 99

В. Кульчицький, член-кореспондент
АПрН України,

Т. Мікула, аспірант Львівського
університету

Апарат управління Галичиною і Буковиною за австрійською конституцією 1867 року

Внаслідок першого поділу Польщі (1772 р.) Галичину загарбала Австрія, а в 1774 р. за Кючук-Кайнарджійським миром вона захопила також Буковину, яку російські війська визволили від турецького панування. Ще в першій половині XVI ст. Австрія поширила свою владу на Угорщину, в складі якої перебувало Закарпаття. Отже, в другій половині XVIII ст. всі західноукраїнські землі опинилися під владою Австрійської монархії.

Економічна політика Австрії на західноукраїнських землях зводилася до хижачької експлуатації їх природних багатств, мала колоніальний характер і була спрямована на те, щоб залишити їх